

До спеціалізованої вченої ради
ДФ 35.051.138
у Львівському національному
університеті імені Івана Франка
м. Львів, вул. Університетська, 1

ВІДГУК
офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора
Буроменського Михайла Всеволодовича
на дисертацію Іліки Марини Іванівни
на тему «Застосування загальних принципів права міжнародними
кримінальними судами і трибуналами», подану на здобуття ступеня
доктора філософії з галузі знань 29 Міжнародні відносини
за спеціальністю 293 Міжнародне право

Актуальність теми дисертації. Г. Лаутерпахт свого часу назвав «прийняттям точки зору Гроція» визнання загальних принципів права в якості третього джерела в Статутах Постійної палати міжнародного правосуддя і Міжнародного суду та «історичною віхою у розвитку міжнародного права». Однак, з'ясування юридичної природи та змісту загальних принципів права, як одного з джерел міжнародного права, лишається одним з складних теоретичних питань. В міжнародно-правовій науці немає єдності щодо переліку загальних принципів права та їх змісту. Водночас, хоча загальні принципи права не мають, а ні легального переліку, а ні письмового закріплення, посилення на них зустрічаються в актах міжнародних міждержавних організацій та в міжнародних договорах, чи то для цілей встановлення права, що підлягає застосуванню судами та трибуналами, чи як додатковий засіб визначення норм міжнародного права. Широко визнано, що за допомогою загальних принципів права можливе посилення юридичної аргументації чи навіть тлумачення норм міжнародного права.

Особливий інтерес представляє застосування загальних принципів права міжнародними судами. Постійна палата міжнародного правосуддя та Міжнародний суд ООН звичайно використовують загальні принципи права під час мотивування рішень, причому не обов'язково вказуючи на них як на джерело. Звернення до загальних принципів зустрічаються в рішеннях Європейського суду з прав людини. Зі створенням міжнародних кримінальних судів застосування загальних принципів права стало значно активнішим. Непоодинокі посилення на них можна знайти в рішеннях Міжнародного кримінального суду, Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, Міжнародного трибуналу щодо Руанди, Спеціального суду щодо Сьєрра-Леоне. Це суттєво збільшило

інтерес до дослідження застосування загальних принципів права в міжнародному кримінальному судочинстві. Презентована робота є однією з перших в Україні, що фокусує свою увагу на цих доволі складних питаннях міжнародного права, що достатньо пояснює її важливість.

Вже цього було б достатньо для визначення актуальності запропонованого дослідження. Однак обставини, які трагічно втруtilись в досліджувану сферу, надають роботі й нового звучання. Збройна агресія російської федерації проти України, що триває з 2014 року, змушує дивитися на тематику дисертації вже як на проблему значно більш широкого значення. Формування міжнародно-правової позиції України з міжнародно-правового захисту своїх інтересів в міжнародних судових органах потребує ретельного дослідження досвіду використання в міжнародній судовій практиці усього комплексу міжнародно-правових інструментів, в тому числі та не в останню чергу, загальних принципів права. За цих обставин актуальність обраної теми дисертації М.І. Іліки, здійснене відповідно до теми наукове дослідження, його практична значущість не викликають сумнівів.

Наукова новизна отриманих результатів. Постановка мети, сформульовані завдання дисертації, хід їх вирішення засвідчують наукову новизну роботи і визначають її як по суті першу у вітчизняній доктрині міжнародного права комплексну наукову працю, в якій досліджено сучасні теоретичні та практичні аспекти застосування в міжнародних судах загальних принципів права.

Заслугують на позитивну оцінку основні висновки цього дослідження, зокрема, хотілося б звернути увагу на такі:

- достатньо обґрунтованою є запропонована в дисертації ідея дуалістичності правової природи загальних принципів права як такого джерела міжнародного права, що дозволяє використовувати їх для забезпечення балансу між іншими джерелами системи міжнародного права (з одного боку, загальні принципи права застосовуються судами і трибуналами як джерело вирішення спорів, а з іншого боку використовуються для посилення аргументованості рішень);

- доведення існування уніфікованого підходу до розуміння загальних принципів права у діяльності всіх міжнародних кримінальних судів та трибуналів, що надає їм змогу взаємно посилатися на їхню практику. Наведені в дисертації приклади переконливо свідчать про значний вплив подібної практики на ідентифікацію міжнародними кримінальними судами загальних принципів права. Навіть в тих випадках, коли орган міжнародного кримінального правосуддя не навів переконливих доказів всезагальності застосування ідентифікованого принципу в національних правових системах, взаємні

посилання міжнародних кримінальних судів на такий принцип значною мірою додає йому легітимації в якості загального принципу права;

- представляє наукову і практичну цінність здійснена в дослідженні ідентифікація загальних принципів права в рішеннях органів міжнародного кримінального правосуддя. Хоча дисертантка у підсумку не систематизувала ідентифіковані принципи, сам факт їх виявлення в практиці міжнародних кримінальних судів беззаперечно має бути віднесеним до наукового доробку дослідження та як такий відзначеним у висновку вченої ради;

- також вважаю необхідним відмітити звернення дисертантки до проблеми тлумачення загальних принципів права органами міжнародного кримінального правосуддя. Хоча сам по собі загальний підхід до тлумачення загальних принципів права є відомим, дослідження в дисертації позиції, сформованої міжнародними кримінальними судами, має значення. В роботі зазначається, що «метод самостійного тлумачення загальних принципів права при застосуванні у практиці, відокремленого або ж відмінного від їх тлумачення та застосування у національних правових системах, полягає у тому, що хоч правозастосовна та правотлумачна практика міжнародних кримінальних судів і трибуналів нерозривно пов'язана зі зверненням до національного права та практики, автоматичне переміщення та застосування тих самих принципів з площини національного кримінального права в площину міжнародного є неможливими. Вони мають специфіку свого розуміння та тлумачення в обох системах.» (стор. 95) Немає підстав не погодитися з такою думкою;

- цікавими є міркування дисертантки про умови та критерії застосування загальних принципів права у практиці органів міжнародного кримінального правосуддя. В роботі таких умови виокремлено декілька та надано їх характеристики. В підсумку зазначається: «... умови застосування загальних принципів права міжнародними кримінальними судами та трибуналами демонструють, що ці принципи служать мостом, який об'єднує різні юрисдикції та правові системи. Незалежно від специфіки конкретного судового органу, таких як Нюрнберзький трибунал чи Міжнародний кримінальний суд, загальні принципи права допомагають забезпечити універсальність, справедливість та правову впевненість у процесі покарання міжнародних злочинів» (стор. 135). Водночас, дуже важливим є те, що в роботі проаналізовані не лише позитивні сторони застосування загальних принципів права, а і ті проблеми, що виникають в разі звернення до них міжнародних судів.

Ступінь обґрунтованості і достовірності наукових результатів. Концепція дисертаційної роботи, наданої для рецензування, є достатньо вмотивованою. Авторка добре обізнана з емпіричним матеріалом, який ліг в основу дисертації, відчувається ґрунтовне опрацювання джерел і вдале

володіння сучасними методами наукового дослідження. Робота відзначається послідовністю, взаємозумовленістю концепції, завдань і результатів, цікавим змістовним матеріалом та аргументованістю.

Структура дисертації виглядає збалансованою за обсягом і змістом. Авторка обрала цілком логічний науковий підхід до розгляду питань, що входять до предмету цієї наукової роботи.

Дослідження М.І. Іліки спирається на ґрунтовну джерельну базу, необхідну для такого роду досліджень, передусім, рішення міжнародних органів кримінального правосуддя, що в даному випадку особливо важливо.

Дисертація є самостійним і завершеним науковим дослідженням.

Значення результатів дослідження для науки і практики. Сформульовані у дисертації висновки і пропозиції мають як теоретичне, так і практичне значення та можуть бути використані як основа для подальших наукових досліджень. Висновки, до яких дійшла дисертантка, можуть бути корисними в роботі українських органів державної влади, зокрема при формуванні міжнародно-правової позиції України в сфері зовнішніх зносин. Матеріали дисертації також знадобляться у навчально-методичному процесі для розробки робочих навчальних програм проведення занять з таких дисциплін, як: "Міжнародне публічне право", "Міжнародне гуманітарне право", "Міжнародне кримінальне право", "Право міжнародно-правової відповідальності".

Зауваження і дискусійні положення дисертації. Відзначаючи високий теоретичний рівень представленої на рецензування дисертації, її наукову новизну і практичну значимість, слід зазначити, що у роботі містяться спірні та дискусійні положення, зокрема:

1. В роботі неодноразово наголошується на тому, що основні принципи міжнародного права мають характер імперативних норм міжнародного права *jus cogens*. Однак, це не так. Основні принципи міжнародного права є загальновизнаними нормами міжнародного права, але це аж ніяк не ототожнює їх з нормами *jus cogens*. Міжнародний суд в своїй практиці та Комісія міжнародного права, яка опікувалася ідентифікацією норм *jus cogens*, надали перевагу достатньо обережному підходу до встановлення їх переліку щоб не допустити девальвації. В міжнародному праві немає визначеного переліку норм *jus cogens*. Комісія міжнародного права в проекті висновків щодо імперативних норм загального міжнародного права (*jus cogens*), над яким вона працювала у 2015-2019 роках, спробувала надати невичерпний перелік таких норм, взявши до уваги ті з них, на які вона посилалася за роки свого створення. До нього увійшли: а) заборона агресивного застосування сили; б) заборона геноциду; с) заборона злочинів проти людяності; д) основні норми міжнародного гуманітарного права; е) заборона расової дискримінації і апартеїду; ф) заборона рабства; г) заборона

катувань; h) право на самовизначення (Report of the International Law Commission Seventy-first session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019) General Assembly Official Records Seventy-fourth Session Supplement No. 10 (A/74/10). Conclusion 23. - P. 178.). Відомі також рішення міжнародних і національних судів в яких окремі норми загального міжнародного права віднесені до *jus cogens*. В основному, але не в усьому, такі рішення співпадають з переліком Комісії міжнародного права. Наразі наведений перелік імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*) є беззаперечно визнаним.

Принагідно зауважу, що наведеній в дисертації цитаті з однієї з публікацій опонента відсутнє віднесення принципу суверенної рівності, як основного принципу міжнародного права, до норм *jus cogens* (сторінка 65 дисертації).

2. Не можна погодитися з висловленою в дисертації думкою про «ототожнення загальних принципів права та норм *jus cogens*» (стор. 65). Перелік загальних принципів права є доволі значним та налічує їх багато десятків, вони належать до норм матеріального та процесуального права, жоден з них безпосередньо не згадується Міжнародним судом чи Комісією міжнародного права в якості норми *jus cogens*. Достатньо подивитися на практику міжнародних кримінальних судів, в якій дослідниця добре обізнана, щоб переконатися в тому, що багато з загальних принципів права не можуть мати жодного стосунку до *jus cogens*. Наприклад, в роботі згадується принцип пропорційності покарання, на який посилався Міжнародний трибунал по колишній Югославії в справі «Прокурор проти Блашкіча» (Prosecutor vs. Blaskic) (стор. 68). Наведу ще два подібних приклади: принципи як *audiatur et altera pars* (нехай буде вислухана і друга сторона) або *ignorantia non est argumentum* (ніхто не може посилатися на своє виправдання на незнання закону).

Ті з вкрай небагатьох загальних принципів права, які можуть мати характер *jus cogens*, повинні бути доведеними як такі. Наприклад, в справі «Прокурор проти Фурунджія» МКС застосував принципи поваги до людської гідності зазначивши, що «загальний принцип права поваги до людської гідності – це основна причина існування міжнародного гуманітарного права і прав людини» (The Prosecutor v. Anto Furundzija - Case No. IT-95-17/1-T. Judgement of 10 December 1998 . International Criminal Tribunal for Yugoslavia.) Зв'язати принцип поваги до людської гідності з нормами *jus cogens* очевидно можна, розглядаючи його в якості основоположної складової таких імперативних норм, як основні норми міжнародного гуманітарного права, заборона катувань, заборона рабства, заборона геноциду, заборона расової дискримінації і апартеїду.

Хотілося б побажати дисертантці максимально обережно ставитися до віднесення норм міжнародного права до імперативних норм *jus cogens*.

3. В дисертації неодноразово згадується про загальні принципи права як «джерело міжнародного правосуддя» (зокрема: «...загальні принципи права є самостійним джерелом міжнародного права та міжнародного правосуддя», стор.70). Хотілось би почути пояснення дослідниці щодо змісту поняття «джерела міжнародного правосуддя».

4. В роботі звернуто увагу на застосування загальних принципів права Європейським судом справедливості. Однак, загальні принципи права, на які посилається дисертантка, мають в праві ЄС автономне тлумачення, не належать до загального міжнародного права та не є його джерелами. Саме такими є, наприклад, принцип примату права ЄС, принципу субсидіарності та прямої дії права Європейського Союзу (стор. 83). Тому застосування зазначених принципів органами міжнародного кримінального правосуддя в якості загальних принципів права навряд чи буде можливим.

5. На сторінці 204 зазначено «Зі змісту ст.21 Римського статуту впливають чотири критерії застосування Міжнародним кримінальним судом (МКС) загальних принципів права: субсидіарність, абстрактність, репрезентативність і узгодженість». Однак, в роботі не наводяться приклади реалізації зазначених критеріїв в судовій практиці, що перетворює цитоване речення на висунуту в дисертації гіпотезу.

Зазначені у відгуку зауваження загалом не ставлять під сумнів теоретичне і практичне значення дисертації М.І. Іліки, свідчать про наявність спірних або дискусійних питань, які потребують пояснення та запрошують до наукової дискусії.

Відповідність дисертації встановленим вимогам. У дисертаційній роботі М.І. Іліки на високому теоретичному рівні запропоноване розв'язання важливих сучасних міжнародно-правових проблем, пов'язаних з функціонуванням міжнародних кримінальних судів та трибуналів. Висновки дисертації збагачують міжнародно-правову науку дослідженнями фундаментальних теоретичних положень, що визначають особливості застосування загальних принципів права міжнародними органами кримінального правосуддя. Дисертація беззаперечно має значення також як загальнотеоретичне правове дослідження.

Теоретичне та практичне значення дисертації підтверджується використанням її висновків на практиці в наукових статтях, надрукованих у фахових виданнях, обговоренням проблем, піднятих в дисертації, на науково-практичних конференціях. Вимоги академічної доброчесності в дисертації та наукових працях дотримані.

Дисертація виконана в межах визначеного предмету, відзначається високим науково-теоретичним рівнем, глибиною розробки наукової проблеми,

новизною підходу до вирішення поставлених наукових завдань. Висновки автора є достатньою мірою логічними та обґрунтованими. Робота відповідає спеціальності 293 Міжнародне право.

Загальний висновок щодо відповідності роботи встановленим вимогам МОН України. На підставі вище викладеного вважаю, що дисертація на тему «Застосування загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами» є завершеною кваліфікаційною науковою працею, в якій отримано нові теоретично обґрунтовані результати. Дисертація та її анотація відповідають вимогам, що висувуються до дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії і встановлені Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 року № 44 (із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 року № 341 та від 19.05.2023 року № 502), та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 року № 40, їхній зміст відповідає спеціальності 293 Міжнародне право, а авторка дисертації – Марина Іванівна Іліка, за результатами і на підставі публічного захисту в установленому порядку, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 29 Міжнародні відносини за спеціальністю 293 Міжнародне право.

Опонент:

професор кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних
відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України

М. В. Буроменський